

ДА ЛИ СУ ЧЕТНИЦИ ДРАЖЕ МИХАИЛОВИЋА ФАШИСТИЧКИ ИЛИ АНТИФАШИСТИЧКИ ИЛИ САМО КОЛАБОРАЦИОНИСТИЧКИ ПОКРЕТ?

I

На ово питање може се одговорити тек када се разјасни по чему се могу распознати фашистички покрети који су се јавили почетком овог столећа (Италија, Немачка и друге земље). Посебно када се разјасни суштина унутрашње а онда и спољне политике ових режима од њиховог доласка на власт до њиховог рушења. Наравно, на ово питање одговор не могу бити уопштене дефиниције које су не ретко давале од настајања до рушења тих покрета („диктатура финансијског капитала и сл.“). Само конкретна анализа њихове праксе у настојањима да преузму и одрже власт у земљи у којој су настали а да онда прошире своју власт у друге земље и народе, може дати задовољујуће резултате.

1. Фашистички режим у Италији а нешто касније и у Немачкој настао је из привредног хаоса и безвлашћа, до којег је дошло распадом класичног либералног капитализма. Последице тог хаоса у привреди на стандард становништва биле су катастрофалне. Вишепартијски систем, као највеће достигнуће демократије у политичком систему капитализма, показао се немоћан да нађе излаз из настале ситуације. Све је то представљало погодну социјалну климу за излазак на политичку сцену људи који су схватили да могу лако преузети власт демагошким обећањима становништву да ће успоставити такав поредак у земљи који ће спречити глад и сиромаштво, успоставити личну и имовинску безбедност грађана итд. Да би то могли постићи тражили су да им се препусти пуна власт коју не треба да деле са другим партијама. Отуда и њихово бучно парадирање у партијским униформама са партијским заставама и знамењима (кукасти крстови и сл.), чак и са наоружаним одредима (СС и СА трупе у Немачкој и сл.). Тим путем требало је добити поверење становништва потпуно разочараног у партије које су очигледно довеле до постојећег стања и које више не пружају довољно гаранције да могу извући земљу и становништво из њега.

Истоветна стања у привреди и друштву не морају да доведу до фашистичког поретка у свакој земљи. Најбољи пример у прилог овоме пружају САД, у којим су такође настали хаос у привреди, безвлашће и незаконоње у јавном животу и сл. У тој земљи није дошло до успостављања неког њиховог фашистичког режима. Није нарушен постојећи „демократски“ систем владавине, а земља је пребродила настали хаос у привреди и безвлашће у јавном животу. Томе је по свему судећи допринело то што

је постојала битна разлика између политичког система у тој земљи и онога у Немачкој и Италији. Конкретно, у Италији и Немачкој егзистирало је више политичких партија, али ниједна није имала апсолутну већину у парламентима па су се морале формирати коалиционе владе које су биле присиљене да доносе одлуке засноване на компромисима. Такве владе су очигледно биле недорасле да савладају кризу која је постајала све оштрија, јер се читав њихов рад исцрпљивао у бесплодним говорима и дебатама у парламенту. У САД су постојале две „демократске“ партије које су сваке четврте године излазиле на изборе са својим кандидатима за председника државе, сенаторе и конгресмене и зависно од резултата избора добијале могућност да предузму све мере потребне за савлађивање кризе. Такву могућност је искористио Франклин Делано Рузвелт и његова Демократска странка и, када су добили поверење бирача, смело су пошли ка напуштању основа либералног капитализма. Отпочела је нова етапа у развоју капитализма карактеристична по увођењу државне интервенције у привредна кретања („Њу Дил“). Слично су поступили Хитлер и Мусолини али по цену увођења фашистичког диктаторског режима, док је Рузвелт то постигао не рушећи постојећи вишепартијски систем. Истина, нарушен је уставни поредак, али само у томе што је Рузвелт изабран четврти пут за председника САД иако је на основу устава могао бити биран само два пута. Међутим, криза је била превладана.

На први поглед чини се да нема битне разлике у овим променама на економском плану због чињенице да су све земље напуштале класичне либералистичке односе тржишне привреде и уводиле интервенцију државе ради усклађивања привредних кретања. Међутим, међу њима су ипак постојале разлике. У земљама које су се оријентисале на успостављање фашистичког поретка долазило је до све веће спреге политичког врха државе и индустријских и банкарских компанија које су прихватале да своје интересе у већој или мањој мери подреде прокламованим националним интересима. Међутим, то се не може рећи и за земље које су задржале вишепартијски систем, мада је и међу њима било разлика. У привреди САД избила је оштрија криза услед чега је и интервенција државе у привредним кретањима била већа. У привредама Енглеске и Француске није дошло до тако оштре кризе захваљујући у првом реду томе што су ове индустријски развијене земље располагале колонијама, па није била ни потребна тако оштра интервенција државе. Међутим, њихова привреда и одбрамбена способност због тога су све више заостајале, посебно у односу на земље које су брзо напуштале стихијно деловање тржишта и либералистичке односе у привреди.

2. Фашистички поредак није карактеристичан само по увођењу диктаторског режима него и по освајачким претензијама према другим земљама. Те претензије су посебно изражене према државама у којима су живели макар и мањи делови свог народа, али и према онима који им се налазе на стратешким правцима њихове експанзије, које располажу богатствима у сировинама и др. потребним за бржи успон њихове при-

вреде. Фашистичке земље настоје да и по цену избијања нових ратова прошире своје „животне“ просторе. Оне су обично окривљавале спољне факторе за кризе које су настајале у њиховој привреди, истицале су неправде које су учињене њиховој нацији и тиме оправдавали своје експанзионистичке планове према другим државама које треба војнички поразити и покорити, али и према другим народима које треба уништити. Оптуживши Француску и Енглеску да су у Версају наметнуле неправедне услове мира пораженој Немачкој, Хитлер је закључио да те земље треба војнички поразити. Окривио је и масоне, посебно Јевреје, као главне кривце који су довели до привредног хаоса и безвлашћа у Немачкој сматрајући да их због тога треба физички уништити. Земље које су стајале на путу остваривања њихових стратешких интереса а које је требало војнички поразити да би делове њихових територија насељеним немачким становништвом припојили Немачкој биле су Аустрија, Чехословачка, Пољска, Југославија и др. Остале земље које су биле на путу тог њиховог стратешког опредељења а које није требало војнички поразити с обзиром на то да су у њима преовладали фашистички режими биле су Мађарска, Румунија, Бугарска и др. Стратешки интерес фашистичке Италије био је обнова старе Римске империје и овладавање обалама Средоземног мора, Јадранског мора (Грчка, Црна Гора, Далмација, Албанија и др.). Због таквих стратешких интереса ове две фашистичке силе ушло се у рат.

3. Није сваки диктаторски поредак у некој земљи фашистички. Да би се неки диктаторски поредак могао окарактерисати као фашистички мора се узети у обзир да ли се он у својој политици према другим народима оријентише на истребљивање или потискивање појединих народа за које сматра да представљају нижу расу или су некултурни, заостали и сл. У ствари, реч је о потискивању, комадању чак и истребљивању народа који стоје на путу њихове експанзије. То се најбоље може видети на примеру Југославије која је састављена од више народа, међу којима је најмасовнији српски народ. Хитлеру је било јасно да је српски народ изузетно битан на овим просторима, стратешки врло важним за експанзију Немачке. Отуда није било случајно да је Хитлер међу народе које треба уништити поред Јевреја уврстио и Србе, Цигане и друге. Разбијање Југославије укључивало је план да се разбије српски народ, а по могућности и физички униште поједини његови делови.

Тај план је по свему судећи постојао и раније пре догађаја 27. марта 1941. у Београду (официрски пуч, масовне демонстрације народа и др.). Тешко је поверовати онима који се сада јављају са схватањима да је било погрешно што је Југославија одбила да потпише приступање Тројном пакту и да се могла сачувати да није било догађаја од 27. марта. Јер, све што се збивало око Југославије јасно говори да је тај план постојао. Хитлер је извршио аншлус Аустрије и избио на границе Југославије, Италија је окупирала Албанију и избила на границе Југославије, покушала је окупирати Грчку како би избила на њене јужне границе. Хитлер је придобио Румунију, Мађарску и Бугарску. Југославија је била потпуно опкољена.

Чињеница што није била одмах нападнута не говори ништа друго него да је Хитлер одабрао „мекши“ пут да нешто касније оствари своје планове, када разбије Русију и тако ојача своје позиције у Европи. Догађаји од 27. марта су само убрзали разбијање Југославије.

Како је изгледао тај план о разбијању Југославије, могло се јасно видети непосредно после окупације земље. Срби су сведени на границе из времена пре балканских ратова. Црна Гора такође. Обновљене су границе Аустроугарске монархије. Мађарска, Румунија и Бугарска су оствариле своје делове на југу Србије и у Војводини. Македонија је подељена између Италије и Бугарске, а Косово и Метохија припојено Италији. Црна Гора требало је да добије статус вазалне државе у интересној сфери Италије. Све су то познате ствари које можда није ни требало овде помињати. А ипак, није сувишно и то поменути с обзиром на то да је скоро по истим шавовима било планирано разбијање Југославије у најновијем времену.

II

1. Догађаји од 27. марта у извесном смислу изненадили су немачку команду и спречили је да разради детаљније планове уређења Србије, боље рећи остатка Србије. О томе речито говори чињеница да немачка команда није имала разрађен план како да успостави власт на територији која је преостала после разбијања Србије. Чак би се могло рећи да су били до те мере збуњени у току прва два месеца после капитулације војске Југославије да нису били сигурни да ли се могу ослоњити на постојећи полицијски и управни апарат при изграђивању власти у условима окупације. Тек када су почели рат против Совјетског Савеза схватили су да ће им комунисти у Југославији представљати главну опасност и да се у борби против њих могу у потпуности ослоњити на постојећи полицијски и жандармеријски апарат који је настао и развио се управо у борби против комуниста за време монархистичке Југославије. Отуда је прва привремена управа у окупираној Србији била састављена од људи који су били на челу полицијског апарата или су били чвршће са њим повезани.

Тек када су Немци видели да су Срби почели са оружаним акцијама по градовима и селима и да ове борбе брзо прерастају у оружани устанак и када су се осведочили да није реч само о оружаним одредима под руководством комуниста него и патриота националиста и других схватили су да морају тражити ширу базу за подршку својој окупацији у односу на ону коју је представљала полицијска привремена управа Аћимовића. На том плану остварили су већи успех придобијањем генерала Недића који је поред неких људи из ове управе придобио још неке политичке људе из бивших политичких странака, посебно странке Љотића и тако формирао владу националног спаса. Судећи по личностима које су ушле у ову владу могло би се рећи да је реч о окупљању снага које су биле спремне за борбу против комуниста, али и снага које су сматрале да не

треба пружати никакав отпор окупатору како би се српски народ спасио од тоталног уништења.

Нешто касније када је оружани устанак постајао све снажнији, почео је да се проширује круг људи око Недића не више само на бази антикомунизма него и на бази изразитог национализма, окупљајући тако и Србе који се нису мирили са плановима окупатора да разбију српски народ. Отуда и појава Недићевих бригада које су слане преко Дрине да се боре против усташа у првим месецима окупације. Такав прилаз овом питању дао је и извесне резултате. Недићева влада је успела да формира државни апарат који није био само ефикасан у борби против комуниста него и у обезбеђивању реда и поретка у градовима и дуж главних комуникација. Наравно, све у сарадњи са немачким командама, органима Гестапоа и др.

Истина је да је Недићева влада почела предузимати мере да оживи производњу, обезбеди снабдевање становништва, створи бар неке услове за школовање деце, омогући минималну здравствену заштиту становништва, осигура бар минималну безбедност грађана у њиховим домовима и др. Ако би се влада Недића оцењивала само по овим пословима које је она заиста обављала могло би се рећи да је она на свој начин хтела да спаси српски народ од уништења. Али његова влада није се бавила само овим задацима. Преузела је и обавезу да силом спречава сваки покушај да се покрене становништво на отпор против окупатора. За овакву намену организована је Државна стража, коришћени су четнички одреди чије су јединице распоређене дуж комуникација, по градовима, селима и др. Читава ова организација је била усмерена против комуниста и одреда којима су они руководили али и против одреда под руководством појединих четничких официра који су водили борбу против окупатора сарађујући чак и са одредима предвођеним комунистима. Ови одреди су у почетку одбијали да се поистовећују са Недићевом Државном стражом и истицали да су у саставу оружаних снага под командом Драже Михаиловића. Међутим, убрзо су се тако измешали да се није могла уочити никаква разлика међу њима. Окупаторске власти су снабдевале Недићеве одреде наоружањем, а ови су додавали то наоружање четницима Драже Михаиловића. Самим тим Недићеве снаге као и његов „покрет“ не могу се карактерисати као покрет који се ставио у службу окупатора ради заштите угрожене егзистенције српског народа. Напротив, све више је постајао помоћна снага Хитлерове оружане силе у остваривању физичког уништавања сопственог народа (обезбеђивање концентрационих логора на Сајмишту, Јајинцима, Нишу и др., масовно стрељање у Крагујевцу, Краљеву и др., четничке тројке које су клале сваког на кога би се чак и посумњало да је против окупатора итд.). У свему томе нису се разликовали од немачких фашиста, чак би се могло рећи да су се поистоветили са њима.

2. Истина је да је неколико официра са пуковником Дражом Михаиловићем избегло заробљавање после капитулације и распада бивше ју-

гословенске војске и склонило се на Равну гору. Не може се са сигурношћу утврдити да ли је постојао план по коме је ова група официра требало да ради на подизању оружаног устанка против окупатора. Чак би се могло рећи да такав план није ни постојао, јер организоване оружане борбе против окупатора пре напада на Совјетски Савез није ни било. Било је само спонтаног отпора становништва против усташа који су почели акције истребљивања Срба по Херцеговини, Босанској крајини, Лици и др. Међутим, може се рећи да план владе и Врховне команде за организовање наставка отпора после њиховог напуштања земље није постојао. У ствари, то и није битно. Много је важније утврдити деловање ове групе официра на организовању оружаног отпора против окупатора у време када су партизани отпочели са таквом борбом. Та група официра на Равној гори почела се омасовљавати пристизањем нових официра које је слала у одреде који су се на терену спонтано формирали, а нису стајали под руководством комуниста. Тако је почео процес обједињавања четничких одреда на територији Србије, Босне, Хрватске и Црне Горе под командом Драже Михаиловића и његовог штаба на Равној гори. Међутим, он никада није успео да обједини све четничке одреде на целој територији Југославије и обезбеди јединствено командовање. Отуда и појава различитог понашања четничких команди у Србији, Босни, Херцеговини, Далмацији, Црној Гори и другим крајевима земље.

О овом питању нужна су извесна даља разјашњавања. Мора се поћи од историјски потврђеног стања да је четнички покрет у прошлости, посебно у време Првог светског рата, одиграо не малу улогу у организовању отпора српског народа против освајача и то у свим крајевима насељеним српским становништвом. Традиције народног отпора под знамењем кокарде у четничким одредима биле су живе у сећању српског становништва посебно међу старијим генерацијама. Отуда је било природно да се и у условима немачке окупације за време Другог светског рата почну стихијно организовати четнички одреди са ознакама на капама (кокарде) или без икаквих ознака. Чак је било не мало оружаних одреда у којима су борци носили кокарде а не звезде на капама, иако су ти одреди били под командом комуниста. Било је и појава да су поједини одреди скоро у целини напуштали партизане и прикључивали се четницима. Утицај пуковника Михаиловића и његовог штаба на Равној гори у почетку оружаног устанка био је скоро безначајан. Они су постепено слањем официра у ове одреде преузимали командну улогу у њима. Отуда је било не мало случајева да се командни кадар у тим одредима који је регрутован из редова самих устаника опирао да прихвати официре послате са Равне горе да преузму команду. Отуда и неуједначени утицај пуковника Михаиловића и његове команде са Равне горе на понашање ових одреда.

У Србији се упоредо са стварањем партизанских одреда формирају четнички одреди. Међутим, ови четнички одреди не ступају у оружану борбу против окупатора заједно са партизанима. Неки одреди се одмах укључују у ту борбу (Лозница, Крупањ, Краљево и др.), али неки само

чекају да Немци под притиском партизана напусте градове и да онда уђу у те градове пре партизана и тамо организују своју власт. Тако се ствара извесно шаренило власти у ослобођеним градовима и селима. Тако је на територији коју контролишу четнички одреди обнављана стара власт, средска начелства, жандармеријске станице и др., а на територији коју су контролисали партизански одреди стварани су народни одбори. Међу партизанским и четничким одредима као и међу органима власти није било сукоба, али ни нужне координације. Осећало се да нема начелног споразума између руководства оба покрета.

Ситуација у Босни и Херцеговини се нешто друкчије развијала. На овим просторима све до реке Дрине усташе су успоставиле своју власт у оквиру Независне Државе Хрватске. Усташки покрет сачињавали су муслимани и Хрвати који се нису много разликовали од фашистичког покрета Хитлерове Немачке (националсоцијалисти). Хитлер је успостављао свој поредак у светским размерама, док су Павелић и његове усташе успостављали исти поредак у границама које је утврдио Хитлер и његова солдатека. Онако како се Хитлер обрачунавао са својим противницима унутар Немачке, у првом реду са Јеврејима и комунистима, понашао се и Павелић унутар усташке државе, мада су се донекле изменили њихови противници. За Хитлера су то били Јевреји а онда Срби, а за Павелића су били Срби а онда и Јевреји. За једне и друге на идеолошком плану главни противници били су комунисти. С њима су се једнако обрачунавали шаљући их у концентрационе логоре у којима су их физички уништавали. Хитлеровци су били чак „хуманији“ од усташа у том масовном уништавању људи који су им били противници било по националној или идеолошкој припадности. Они су уништавали људе у гасним коморама док су усташе то исто радиле тако што су клали људе, жене и децу, вадиле им очи а онда их мртве или полумртве бацали у дубоке јаме и сл.

Таква је била ситуација на овим просторима у првим месецима окупације. У таквим условима разумљиво није било тешко покренути Србе на оружани устанак. Оружани одреди су организовани у свим крајевима са претежним српским становништвом. Устанички наоружани одреди су се брзо развијали чим је одјекнула прва пушка код Невесиња, у Дрвару итд. Први одреди су били свенародни, нису се делили на партизане и четнике. Командни кадар је биран међу устаницима. Њихов оружани устанак, посебно у Херцеговини, није био усмерен само против усташа и њихове власти него и против муслимана и Хрвата. Дисциплина бораца у тим одредима није била на висини. У тим одредима учествовали су и комунисти и националисти.

Тек касније када су се комунисти дигли на оружани устанак у целој земљи, комунисти у Херцеговини су добили задатак да крену са организовањем бораца у партизанске одреде у којима је морала да буде веома строга дисциплина. Њихова борба је требало да буде усмерена против усташке власти, а не против хрватских и муслиманских села која не по-

мажу ту власт. На тим принципима организовани су партизански одреди и у другим крајевима Босне, свуда где је било комуниста. Како су се комунисти истицали у тим првим борбама и јављали као организатори одреда, најчешће су бирани за команданте, командире, комесаре и др. У реонима где није било комуниста организовани су одреди који су по традицији називани четничким одредима, њихови припадници носили су кокарде и организатори тих оружаних одреда били су углавном истакнути и угледни људи из тих крајева. Тек касније када су се појавиле слободне територије почели су пристизати поједини официри које је слала четничка команда пуковника Драже Михаиловића са Равне горе, који су преузимали командну позицију у тим одредима.

Сви одреди без разлике да ли су називани партизанским или четничким водили су борбу против усташких и домобранских војних формација на које се ослањала усташка држава. У тим данима није било борби против немачких формација из простог разлога што њих није ни било на овим просторима, с обзиром на то да су скоро све послане на Источни фронт. У борби против усташа и домобрана било је успостављено скоро потпуно садејство између четничких и партизанских одреда. Чак је био успостављен и заједнички оперативни штаб за Босну за борбу против усташке власти. После дужег убеђивања представници четника у заједничком оперативном штабу прихватили су да треба у борбу против усташке власти укључивати сваког ко хоће да се бори без обзира на то да ли је реч о Србима, Хрватима или муслиманима. Резултати, наравно, нису изостајали. Брзо се ширила ослобођена територија (Рогатица, Фоча, Горажде, Прача и др.).

За разлику од осталих крајева у Црној Гори је од самог почетка организован оружани устанак у коме су учествовали оружани одреди у свим крајевима Црне Горе. Они су обухватили огромну већину црногорског народа без обзира на политичка уверења. Као покретачка снага оружаног устанка, али и као политичка снага која има највише поверења у народу, комунисти су заузели руководећу улогу у устанку. Успеси ове борбе нису изостали. За неколико дана ослобођени су готово сви црногорски градови изузев 3–4 већа (Цетиње, Подгорица, Никшић, Пљевља). Али када је уследила контраофанзива италијанске војске партизански одреди су почели да доживљавају неуспехе мање због огромног преимућства италијанске војске а више због несналажења војног руководства. Настала су разна колебања у редовима устаника, појавила су се и мишљења да није требало ићи на свеопшти оружани устанак него се задржати на малим лако покретљивим партизанским одредима. Постојала је оскудица у храни по црногорским селима и слично. Настало је раслојавање међу устаницима под утицајем пораза који су доживљавали оружани одреди, а до пораза је долазило у првом реду због тога што оружани одреди нису променили начин ратовања. Заносили су се и даље мишљу да ће организовањем већих напада на поједине градове (Пљевља) моћи зауставити талас раслојавања становништва на оне који су сматрали да није

требало ићи у рат и оне који су спремни да наставе оружану борбу. Уместо тога, требало је мањим нападима на поједине колоне италијанске војске које су се морале кретати између поново заузетих градова постизати успехе.

3. Ако се узме у обзир да су и четнички и партизански одреди водили борбу против окупаторских снага фашистичке Немачке и њених савезника не би се могло негирати да четнички покрет под командом пуковника Драже Михаиловића нема антиокупаторски ослободилачки карактер. Напротив у том периоду четнички одреди су, заједно са партизанским, водили организовану борбу против оружаних снага фашистичких окупатора. И тамо где су се у почетку јавили шири народни одреди састављени и од националиста и од комуниста (Херцеговина, Црна Гора) четници односно националисти водили су заједничку борбу са комунистима против окупатора. У том периоду не може им се негирати антиокупаторски ослободилачки карактер. Али, питање је да ли се покрет Драже Михаиловића може и у том периоду карактерисати као антифашистички. Несумњиво, има елемената чак и у том периоду који говоре у прилог такве оцене. Сама чињеница да је реч о оружаном покрету који активно учествује на страни антифашистичке коалиције несумњиво говори о томе да је четнички покрет био антифашистички. То се не би могло рећи за усташки покрет који се идеолошки не може раздвојити од Хитлеровог покрета, а и током рата је био на страни фашистичке Осовине (Берлин–Рим). У том периоду четнички покрет се не може окарактерисати као антикомунистички, него напротив као покрет који сарађује са комунистима у борби против окупатора. О томе речито говори заједничка борба партизана и четника за ослобођење земље и тешке борбе које су водили за ослобођење Краљева, Ваљева, Лознице, Рогатице, Зворника, скоро свих градова у Црној Гори и др.

Ипак, било је неких чињеница у понашању појединих четничких команди које су наговештавале да се тај покрет може преобратити у својеврсни фашистички покрет ако главно руководство на време не уочи ове опасности. Од самог почетка могло се уочити да четнички покрет окупља само Србе али не и припаднике других народности. То је у неку руку било и природно. Јер, било је очигледно да фашистички окупатори хоће по сваку цену да разбију и чак физички униште Србе као народ. Међутим, није било природно то што се руководство четничког покрета од самог почетка оријентисало да окупља само Србе у тој борби и да друге народе посебно муслимане протера са територија на којима су Срби представљали већинско становништво. Овакве тенденције којих је несумњиво било чак и у руководству четничког покрета, а више или мање примењиване су на просторима на којима су Срби заједнички живели са другим народима речито говоре да није реч о једном антифашистичком покрету. Истина, у источној Босни четничко руководство је прихватило сугестије партизанског руководства да се у заједничком прогласу упућеном народима Босне и Херцеговине позивају и муслимани да ступе у ту борбу.

4. Нажалост, дошло је до преокрета у политици руководства четничког Равногорског покрета како у односу према окупатору тако и према партизанском покрету. Први знаци да је почео тај потпуни заокрет могли су се уочити када су четнички одреди изненадно напустили заједнички фронт са партизанима у борбама за ослобођење Краљева и Ваљева и то управо у време када се очекивало брзо ослобођење ових градова. Али било је и знакова да немачка команда припрема већу офанзиву против партизана у западној Србији. Непосредно пред почетак ове офанзиве четнички одреди су покушали да изненадно нападну Ужице и претму од партизана фабрику оружја која је радила под управом партизана, али је оружје слано и партизанским и четничким одредима на фронтима западне Србије и источне Босне. Овај напад који је иначе одбијен представљао је не само напуштање оружане борбе против окупатора већ и зачетак сарадње са окупатором.

Команда четничког покрета са Равне горе је тим поступцима без икакве најаве раскинула споразум закључен између команданата партизанских и четничких одреда (Тито и Дража Михаиловић) о заједничкој сарадњи у борби против окупаторских снага на просторима западне Србије. Тај споразум је предвиђао формирање четничких и партизанских одреда на бази слободног изјашњавања сваког борца. Ради веће ефикасности у борби против окупаторских снага било је предвиђено образовање заједничких оперативних штабова, заједничких војнопозадинских команди на ослобођеним територијама и др. Чак је било у принципу договорено и да се у градовима и селима које ослобађају њихови оружани одреди формирају народни одбори као органи власти на бази слободног изјашњавања грађана на народним зборовима, како би се избегло да почне борба за власт међу политичким странкама бар за време борби против окупатора. Самим тим што су четници нападом на Ужице почели борбу да обезбеде своју власт, а у време док трају борбе против окупатора, споразум је био поништен а с њим и заједничка борба против окупатора. То се и догодило. Партизани су свом расположивом снагом одбранили Ужице и почели да заузимају градове који су до тада били под четничком контролом (Пожега, Љубовија и др.). То није могло а да не утиче негативно на даље успешно вођење борбе за ослобађање градова (Ваљево, Краљево, Зворник и др.). Криза оружаног устанка у западној Србији је била на помолу.

Све су ово познате чињенице и ако се само то каже може се поставити питање зашто онда то треба понављати. Међутим, остало је неразјашњено питање шта је навело пуковника Михаиловића и његов штаб на Равној гори да изврши нагли и судбоносни заокрет којим је читав покрет од противника постао сарадник окупатора. На ово питање биће могуће егзактно одговорити ако се сасвим отворе све тајне архиве победничких и поражених сила у овом великом рату. За сада се могу само изводити закључци на основу упоређивања и анализирања поступака за-

раћених страна у току читавог рата, коригујући закључке у зависности од садржаја откривених докумената.

На основу једне такве анализе може се закључити да је на такву одлуку пуковника Михаиловића битно утицала избегличка влада у Лондону, посебно представници Срба у њој. Готово је сигурно такође да је и влада Енглеске подржала такву оријентацију. На такав закључак наводе многе чињенице, као на пример, временски се поклапа долазак војне мисије коју је послала избегличка влада у Лондону а која се искрцала подморницом на црногорско приморје, са изненадном променом става Драже Михаиловића и његове команде на Равној гори према окупаторима. Истина, коинциденција доласка војне мисије избегличке владе и преокрета Драже Михаиловића према окупаторима не мора да значи да је иницијатива уследила од избегличке владе у Лондону. Али, може се узети бар као претпоставка у недостатку докумената. У корист овакве претпоставке говори још читав низ догађаја који су уследили. Чињеница је да је одмах после напада четника на Ужице дошло до велике немачке офанзиве усмерене да разбије партизанске снаге и окупира слободну територију која се тада протезала од Вишеграда па скоро до Београда, а у току су биле припреме за ослобођење Вишеграда како би се слободна територија продужила до самог Сарајева. Немачка офанзива је у томе успела не само услед крупних грешака партизанских штабова и Врховног штаба, него много више због чињенице што је управо током офанзиве уследио преокрет четничких одреда према окупаторима а онда и према партизанима. Четници су се склонили у позадину пропуштајући немачке моторизоване колоне да неометано прођу друмовима према Ужицу. Партизанске снаге су се такође повлачиле према Ужицу и Санцаку, без неких већих отпора окупаторским снагама које су надирале према Ужицу углавном друмовима. У таквим условима и при таквој тактици слом партизана у западној Србији био је неизбежан. Међутим, било је добро што су партизани бар у прво време сачували језгро својих одреда иако су се нашли изван свог терена што је практички значило да су остали и без контаката са становништвом. То је и био циљ не само немачке него и четничке команде на Равној гори, без обзира на то да ли је она то планирала сама или под сугестијама избегличке владе у Лондону.

Продор немачких дивизија до Ужица ипак није уништио партизанске снаге. Оне су се повукле до Санцака, али нису биле уништене. До тога је дошло после немачке офанзиве када је Врховни штаб одлучио да се половина партизанских одреда врати на терене које су раније напустили. Оваква одлука Врховног штаба била је резултат слабе процене ситуације на тим просторима настале после проласка немачких окупационих снага. Посебно није узето у обзир да се четничке снаге Драже Михаиловића могу наћи на истој линији са Недићевим снагама, чак се и стопити с њима у настојањима да се униште партизански одреди при повратку на њихове терене. Није се добро проценило ни расположење становништва да настави борбу после пораза. Отуда је било погрешно до-

носити одлуку о враћању на напуштене терене. Постигао би се много већи успех и сачувао борбени састав партизана да су се сви борци који су се повукли у Санџак сврстали у покретне борбене јединице као што је нешто касније поступљено у Црној Гори после треће немачке офанзиве. Овој погрешној одлуци Врховног штаба уследиле су поновне грешке, којима су партизанске снаге разбијене на мање одреде и слане на терене које су биле напустиле. То је све помогло да се остваре немачки планови за уништење партизанских снага на овим теренима. Немачка команда је много боље проценила створену ситуацију на овим просторима. Оријентисала се да остави неке своје гарнизоне на важним пунктовима са којих ће моћи да контролише и помаже остваривање њихових планова за уништење партизана. Основну улогу на том плану требало је да одиграју четничке снаге, не само оне у градовима које су стајале под руководством Недића већ и оне по селима које су стајале под командом Драже Михаиловића. Замисао је била веома јасна: постићи јединство Недићевих и Дражиних снага ради ликвидације партизана како би се обезбедио миран живот становништва на овим просторима. Даљи развој догађаја је показао да су ови њихови планови били остварљиви. Партизани који су се вратили на терен били су уништени, а тиме је и сваки отпор окупаторима на овим теренима био онемогућен. Истина, остало је нејасно да ли је Дража Михаиловић све то испланирао заједно са Немцима или је све препустио четничким одредима да се споразумевају са Недићевим одредима о сарадњи са окупаторима у борбама за физичко уништавање партизанских одреда. Зна се само да је Дража имао неке састанке са представницима немачке команде. Нажалост, о тим састанцима није остала никаква писмена документација. Дража је после тих састанака напустио Равну гору, и сместио се у једно село близу Колашина у Црној Гори (Липово), а своје одреде на тлу западне Србије оставио да се сами сналазе. Ти одреди су се удруживали са Недићевим одредима и стављали се под контролу немачке команде, успевши да униште уситњене партизанске одреде који су остали без подршке уплашеног становништва на тим теренима.

Овим заокретом пуковника Драже Михаиловића и његове Врховне команде после прве немачке офанзиве битно се променио карактер његовог четничког равногорског покрета. Тај покрет се више не може карактерисати као антиокупаторски и ослободилачки, а поготову не као антифашистички. Јер он више не изводи акције против окупаторских снага, не руши његове комуникације, не онемогућава окупатора да извучи из окупиране Србије потребне сировине, храну и све што им је нужно за рат против антифашистичке коалиције. Чак и више од тога. Онемогућава партизанима да врше такве акције на просторима који су под њиховом контролом или контролом Недићевих снага. Окупаторима је било и то довољно када је у питању била Србија с обзиром на то да се од Срба нису могли надати да ће добити помоћ у људству сличну оној коју су добијали од Хрвата и других.

5. Успех који су постигли окупатори на територији западне Србије у разбијању и уништењу партизана подстакао их је да примене исту тактику и на просторима источне Босне (друга офанзива) као и на просторима Црне Горе, Херцеговине и Санџака (трећа офанзива). То им међутим нигде није успело, мада су наношени мањи или већи губици партизанским одредима.

Први корак на остваривању овог плана на просторима источне Босне био је, по свему судећи, упућивање два велика одреда из Србије састављена од Недићевих и Дражиних снага у јачини од близу хиљаду људи. Један је под командом војводе Ђекића продро из правца Вишеграда у долину Праче, а други је под командом капетана Рачића продро из правца Зворника у долину Спрече. Оба одреда су послана са задатком да спрече настављање сарадње између партизана и четника у источној Босни. Та сарадња се врло добро развијала у првим месецима оружаног устанка. Међутим, избијањем сукоба између партизана и четника на територији западне Србије (напад четника на Ужице), запала је у кризу и сарадња између партизана и четника у источној Босни. Због тога је партизанско руководство организовало конференцију командног особља из свих партизанских и четничких одреда, батаљона и чета. На тој конференцији требало је да се осуде изазивачи братоубилачког рата у Србији и откаже свака даља сарадња са њима како би се спречило да се сукоб пренесе у Босну. Али тада је официрима посланим са Равне горе и распоређеним по четничким одредима пошло за руком да изазову расцеп између партизанских и четничких одреда и у Босни. Отказана је сарадња са партизанима и пришло се формирању четничке владе за читаву територију источне Босне. Та влада да би могла функционисати морала је располагати оружаном силом која би обезбеђивала спровођење одлука код становништва. Већ на првим корацима уочило се да домаћи четнички одреди нису спремни да силом обезбеђују функционисање ове власти с обзиром на то да би то водило у отворене сукобе са партизанским властима на шта они још нису били спремни. Зато су и послати та два велика одреда из Србије на ове просторе, који ипак нису добили задатак да силом разбију партизанске одреде, с обзиром на то да је то било веома непопуларно за становништво у Босни. Они су добили задатак да нападају муслиманско становништво по селима на ослобођеној територији, пљачкају њихова имања, пале села, протерују жене, децу и одрасле преко границе слободне територије на територију која је била под контролом усташа. Тим путем они су хтели да изнутра разбију партизанске одреде позивајући борце из тих одреда да им се придруже у пљачкању и протеривању муслиманског становништва. На том плану имали су већих успеха. Партизански одреди су се проредили с обзиром на то да је добар део људства прелазило из партизанских у четничке одреде како би учествовао у овим погромима против муслимана. Тако је била створена повољна клима да тим тереном прође још једна немачка офанзива која би имала перспективу да партизански одреди буду физички уништени, слично као што се догодило у

западној Србији. Тако планирана друга немачка офанзива на просторима источне Босне ипак није дала очекиване резултате. Партизански одреди су остали непоражени, имали су само незнатне губитке. У томе им је много помогао долазак новоформиране пролетерске бригаде из Санака. Поучени искуством из Србије партизански одреди нису давали фронтални отпор него су се само уклонили од саобраћајница по суседним брдима, а бригада је направила смели продор према Херцеговини и ослободила Фочу и Горажде где је створила нову већу слободну територију. Немачке моторизоване дивизије су прошле саобраћајницама без већег отпора, не остваривши планове својих команди. Њихови планови су се ипак остварили нешто касније иако не у потпуности.

Недуго затим уследила је трећа немачка офанзива која се може охарактерисати као наставак друге, иако на другим просторима. Друга офанзива развијала се искључиво на просторима источне Босне док је трећа обухватала просторе Црне Горе, Санака и Херцеговине. Ова офанзива оставила је готово идентичне последице на даљи опстанак партизанских одреда на овим просторима, мада је било не малих разлика у погледу могућности њиховог опстанка на тим теренима. На подручју Црне Горе и Херцеговине, после пораза партизанских одреда у западној Србији, настала је извесна криза код становништва. Томе је допринело и најуже руководство комуниста Југославије (Тито, Кардељ, Ђилас, Ранковић) које је после повлачења у Санаку донело доста непромишљену одлуку о потреби преласка на другу (класну) етапу револуције. Са том одлуком упознато је руководство комуниста у Црној Гори, а потом и у Херцеговини. Та руководства су спроводећи њихову начелну одлуку увели „дрвени терор“ и почели стрељати људе за које се могло посумњати да нису на страни партизана, према оној „Ко није с нама он је против нас“. Ова пракса је трајала свега неколико месеци, али су њене последице биле поразне у погледу расположења становништва према партизанима на тим просторима. Прелазак бораца из партизанских у четничке одреде постајао је све масовнији. Италијански окупатори су обезбеђивали не само оружје него и храну и одећу свим припадницима четничких одреда што је подстицало укључивање бораца у четничке одреде. У тако створеним условима четнички одреди су се коначно легализовали као сарадници окупатора. Њихови штабови и команде сместили су се по градовима. За узврат су не без успеха водили борбу против партизана уз помоћ и подршку италијанских окупатора.

Све је то допринело да трећа немачка офанзива на овим просторима буде успешна. Бројно ослабљени партизански одреди морали су се повлачити са ових простора. Али поучени искуством из западне Србије ниједан одред није враћен, него су само остављани поједини комунисти по селима у којима су имали пријатеље или рођаке како би наставили контакте са становништвом које је остало пријатељски расположено према партизанима. Од бораца који су се повлачили формиране су још три покретне бригаде које су заједно са раније формираним представљале

снажну војну групацију. Са њом ће врховни командант продрети према средњој Босни и Босанској крајини и даље према Хрватској и Словенији и на тим територијама потпуно преокренути неповољни развој оружаног устанка на просторима западне Србије, Црне Горе, Санцака и Херцеговине.

Мада није обухватила просторе источне Босне, трећа немачка офанзива утицала је на даљи развој ослободилачке борбе на овим просторима. Настављено је раслојавање партизанских одреда. Скоро читави партизански одреди прелазили су у четничке. Ниједан партизански одред није остао у целини као партизански, осим партизанског одреда у Шековићима. Отпочели су и организовани напади четничких снага на партизанске штабове (Мајевица, Озрен, Зеница, Звијезда) и на остатке који су се издвојили као мањи партизански одреди. Користећи искуство из западне Србије да се тако мали партизански одреди не могу одржати у насталим условима, руководство партизана се одлучило да од њих организује покретну бригаду која је успела да се одржи на просторима источне Босне. Немачки окупатори су наредили четничком и усташком руководству да престану са међусобним борбама и признају и четничку и усташку власт на територијама које контролишу њихове оружане снаге. Тако је створена ситуација да четнички одреди држе власт на просторима које су контролисале њихове снаге (Мајевица, Требава, Озрен, Зеница, Звијезда и др.) а то је практично значило да су саобраћајнице, железничке пруге и др. које воде од Босанског Брода према рударским басенима (Тузла, Зеница, Какањ, Брежа, Вареш и др.) биле потпуно заштићене и безбедне за потребе Хитлерове Немачке. Четничке снаге које су контролисале брда с обе стране ових саобраћајница и усташке снаге које су контролисале рударске басене и градове обезбеђивале су Немачкој да користи све природне ресурсе на овим просторима. Истовремено онемогућавале су партизанској бригади да се приближи саобраћајницама и угрози снабдевање немачких армија на главним фронтovima.

Нешто слично су постигли немачки окупатори у источној и југоисточној Србији, посебно на просторима од Сталаћа до Ниша и од Ниша према Скопљу, Софији и Зајечару, као и од Краљева према Приштини и Скопљу. На овим просторима немачки окупатори су обезбедили саобраћајнице за које су били животно заинтересовани с обзиром на то да су водиле ка Блиском и Средњем истоку где је био у току судбоносни ратни окршај између немачких и савезничких снага (Ромел и Монтгомери) од чијег исхода је у многоме зависила коначна судбина рата. У истој мери немачки окупатори су били заинтересовани за безбедност саобраћајница које су водиле ка рударским басенима Трепче и Бора како би осигурали функ-ционисање немачке ратне привреде. Главну опасност за остваривање тих циљева на овим просторима представљала је снажна партизанска војна сила која је достигала чак и до 2.000 бораца у току 1941. Због тога је требало разбити партизанске одреде и на овим просторима. За тај задатак немачка команда није могла обезбедити адекватне

снаге с обзиром на то да су знатне немачке окупаторске снаге биле усмерене ка западној Србији у првој немачкој офанзиви. То су били разлози због којих је ангажована бугарска армија. Та армија је на овим просторима углавном имала исту улогу као што је немачка армија имала на просторима западне Србије, али су сличну улогу на овим просторима одиграле и четничке снаге Недића и Драже Михаиловића. Бугарска армија је распоређена на главне пунктове по већим градовима, четничке снаге Драже Михаиловића су заузеле пунктове у брдским пределима дуж ових комуникација, док су Недићеве снаге обезбеђивале градове, железничке станице на овим комуникацијама и др. Да би се могла остварити оваква замисао било је потребно да се јаке партизанске снаге разбију и униште, што је коначно и успело. Бројне партизанске снаге су биле разбијене и сведене на неколико стотина бораца који су деловали појединачно без заједничке команде. Међутим, није им успело да те мање партизанске одреде физички униште, с обзиром на то да су они уживали наклоност становништва. У мањој мери ти одреди представљали су сталну опасност за безбедност саобраћајница које су водиле према југу и које четничке снаге Драже Михаиловића нису могле обезбедити целом њиховом дужином. Ипак те снаге су успеле да задрже знатне позиције дуж леве обале Јужне Мораве од Лесковца до Врања (четнички штаб мајора Ђурића у Оруглици), дуж десне обале Ибра од Гњилана до Краљева (четнички штаб мајора Кесеровића на Копанику) као и с обе стране Нишаве и десне обале Јужне Мораве од Ниша до Лесковца (четнички штаб у Власотинцима и на Сувој планини).

Таква улога четничких снага на просторима Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине све до средине 1943. када је дошло до преокрета савезника према партизанима и четницима не даје за право никоме да покрет Драже Михаиловића окарактерише као антиокупаторски а још мање као антифашистички. Тај покрет је у овом временском периоду стајао на позицијама сарадника окупатора помажући му да одржава власт на окупираним подручјима и осигура безбедност на саобраћајницама. У извесним периодима и на извесним подручјима тај покрет поприма неке карактеристике фашистичког покрета (масакри муслимана у Фочи и Горажду, а нешто касније у Вишеграду и др.). Поготово не може бити ни говора о томе да се уврсти у антифашистички покрет као што је био партизански покрет у Југославији и у неким другим европским земљама.

Наведену оцену да је четнички равнорски покрет био колаборационистички а не антифашистички не може изменити ни чињеница да је избегличка влада у Лондону у сагласности са краљем и уз одобрење савезника (енглеске владе) унапредила пуковника Михаиловића у чин генерала и именовала га министром одбране, а његове четничке одреде прогласила Југословенском војском у отаџбини. Јер, ништа се није изменило у односима ове војске према окупаторима. Чак се може рећи да су односи сарадње са окупаторима сада добили „закониту“ основу, јер су Дража Михаиловић и његова команда тада добили „правну“ основу

да могу предузимати присилну мобилизацију одраслог људства на територијама које контролишу његове четничке снаге ради разбијања партизанских снага. Ову могућност је и искористио када је његов штаб који се тада налазио у селу Липову код Колашина наредио општу мобилизацију на територији коју су тада контролисали италијански окупатори и четничке снаге (Црна Гора, Санџак, Херцеговина) и са око 20.000 силом мобилисаних људи затворио леву обалу Неретве од Коњица до Јабланице како би омогућио немачким и италијанским окупаторским снагама да униште главнину партизанских снага која је на челу са врховним командантом била опкољена на уском простору десне обале Неретве код Јабланице. Небитно је да ли је овај покрет четника учињен према заједничком плану са немачком и италијанском командом. Битно је да је италијански корпус затворио простор од Јабланице према Мостару, а да су две немачке моторизоване дивизије затвориле простор према источној Босни и Србији чиме се главнина партизанских снага нашла у потпуном обручу у долини Неретве. Битно је да је министар одбране избегличке владе извршио хитну мобилизацију људства и под претњом смртне казне за неодазивање окупио 20.000 људи, пребацио их до леве обале Неретве и затворио обруч око главнине партизанских снага у долини Неретве. Да би могао на време да изврши овај задатак министар народне одбране избегличке владе примио је помоћ од команде италијанских снага у Црној Гори и Херцеговини у наоружању, прехрани, превозу тог силног људства од сабирних центара до Калиновика и других места дуж Неретве које је требало посетити. Ово су непобитне историјске чињенице.

Не може се прихватити ни аргуменат, који се често наводи, да су четничке снаге Драже Михаиловића водиле борбу против окупатора у првим месецима окупације земље, а да су уз сагласност избегличке владе у Лондону и савезника (Енглеска) донели одлуку да не воде оружану борбу против окупатора него да се само припремају да нападну окупаторске снаге кад буде дошло „погодно“ време. Чак и да је све ово тачно оваква аргументација тешко се може прихватити. Можда је и тачно да је енглеска влада дала сагласност да се не воде борбе за извесно време, с обзиром на то да је сличну политику ова влада водила и у Грчкој према њиховом ослободилачком покрету који је представљао једину војну снагу која је водила оружану борбу против окупатора у Грчкој. Такве ставове енглеска влада је заиста заузимала према грчком ослободилачком покрету у намери да спречи јачање снага које су биле под утицајем комуниста, с обзиром на то да би у случају да те снаге ојачају дошли у опасност стратешки интереси Енглеске на овим просторима. Такве ставове енглеска влада је заузимала у време када није било у непосредној перспективи искрцавање савезника на европско тле. Када је таква перспектива већ постала извесна енглеска влада је променила став и захтевала од министра одбране савезничке југословенске владе у избеглиштву да активира своје снаге у борби против окупатора. Тек када није наишла на повољан одзив код четничких снага Драже Михаиловића енглеска влада је послала

своју мисију код Врховне команде партизанске војске са задатком да извиди могућности да се активирају ове снаге и да се тако прошири фронт против окупатора. Резултати ове акције су познати. Четничке снаге су наставиле да воде борбу искључиво против партизана а не и против Немаца, док су партизанске снаге наставиле борбу против окупатора. Тиме су четничке снаге и Дража Михаиловић изгубиле статус савезничке војске. Све се завршило тако што је Дража Михаиловић престао бити министар одбране, а његово место заузео је врховни командант партизанских снага које су тако постале легална од савезника призната војска која ће дефинитивно ослободити целу земљу.

7. Тешко може претрпети битне измене карактеристика равногорског покрета која произлази из горњег излагања, чак и ако се покаже да су неке акције против окупатора извршили поједини четнички одреди.

Тако, на пример, наводи се да је уцена Драже Михаиловића, слична оној којом је уцењен Тито, од стране немачке команде уследила после саботаже на саобраћајнице коју је наводно извршила четничка ударна група. Међутим, тешко је поверовати да је то био прави разлог за учену. Да су немачки окупатори заиста хтели да физички ликвидирају Дражу, могли су то учинити много пута у току рата. Окупатори су месецима припремали, а онда и извели ваздушни десант на Дрвар како би физички ликвидирали Тита и при томе нису успели претрпевши велике губитке. То исто су могли учинити са Дражом, посебно док се налазио у селу Липову код Колашина, или још лакше када је он лично долазио на преговоре са немачким представницима.

Све то говори да можда није ни постојала намера да се Дража физички ликвидира. Можда је објављивање ове уцене било само маска која је требало да прикрије праву улогу овог покрета и да га и даље представља у јавности као покрет који води борбу против окупатора. У ствари, тај покрет је онемогућавао партизанским снагама да угрожавају не само саобраћај на комуникацијама него и цео поредак којег су изградиле окупатори. На ово питање могуће је одговорити тек када се брижљиво анализира улога четника дуж комуникација и упореде примери када су извршили неку саботажу са примерима када су спречавали да партизански одреди изврше акције на свим овим комуникацијама. О правим односима Драже Михаиловића са окупаторима сазнаће се више ако се и када потпуно отворе све још увек тајне архиве, како оне из окупаторских тако и оне из савезничких земаља.

*

Све ове чињенице могу се оспоравати, али се не могу занемарити при коначној оцени улоге четничког равногорског покрета у великом рату против фашизма.

SVETOZAR VUKMANOVIĆ TEMPO

WERE THE CHETNIKS LED BY DRAZA MIHAILOVIC A FASCIST, ANTIFASCIST OR SIMPLY A COLLABORATIONIST MOVEMENT?

Summary

A study is made in this work of the basic principles of the Chetnik movement in the Serbian tradition of resistance. The movement itself, led by Draza Mihailovic, is treated as an organization whose program from the start had never included plans of an uprising or the intention of creating conditions for organized resistance to the foreign enemy. It is acknowledged here that, following Yugoslavia's capitulation in the April War, cooperation between the Partizans and Chetniks did exist in the general form of »common action« against the occupying forces, and the Ustasha Domobrani. According to the author there can be no disputing the fact that the Chetnik movement was intent »in that period« on liberating the country from the occupying forces but whether it can also be qualified as being »antifascist« is another question.

After the German invasion of the free territory around Uzice in the autumn of 1941, Chetnik units remained in Serbia and, together with the forces of Milan Nedic, obstructed the actions of the Communists in Serbia, whom they considered to be their main ideological adversaries. Hence, the basic premise of this work is that the Chetnik movement of Ravna Gora was collaborationist and not antifascist in nature.

